

College voor Toetsen en Examens

TEKENEN, HANDVAARDIGHEID, TEXTIELE VORMGEVING (TEHATEX) HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN
2027

Versie 2, juli 2025

Toelichting:

Deze syllabus richt zich op het centraal examen tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving havo van 2027. Het betreft een grondig herziene syllabus vanwege een nieuw thema. Bijlagen 3, 4, 6 en 7 zijn geheel herzien.

Verantwoording:

CvTE-syllabuscommissie tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving (tehatex) havo 2027/2030:

Voorzitter: Melvin Crone, AHK

Secretaris: Pascal Marsman, SLO

Toetsdeskundige: Hugo Gitsels, Cito

Toetsdeskundige: Henriëtte Heezen, Cito

Lid vakvereniging en docent, Esther van der Kooij

Lid vakvereniging en docent, Marie-José Thijssen

Lid vakvereniging en docent, Veronica Haarsma

Auteur themateksten: Astrid Kwakernaak

Met speciale dank aan Kitty Zijlmans

© 2025 College voor Toetsen en Examens, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag mits voorzien van een bronvermelding en zonder enige wijziging worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van het College. Het hergebruik van eventueel auteursrechtelijk beschermd werk van derden in dit werk is niet nader geregeld door het CvTE.

INHOUD

VOORWOORD	4
1 Inleiding	5
2 Toelichting op de vernieuwde Syllabus	6
2.1 Aanleiding	6
2.2 Opdracht aan de syllabuscommissie	6
2.3 Verantwoording en uitwerking van de opdracht	6
3 Examenstof van centraal examen en schoolexamen	7
4 Specificatie examenstof	8
4.1 Toelichting op de eindtermen	8
4.2 Stofbeperking	8
4.3 Toelichting op opbouw en bevraging	9
5 Het centraal examen	14
5.1 Zittingen centraal examen	14
5.2 Vakspecifieke regels correctievoorschrift	14
5.3 Hulpmiddelen	14
6 Gebruiksaanwijzing bij de syllabus	15
Bijlage 1: Examenprogramma	16
Bijlage 2: Basisstofomschrijving	17
Bijlage 3: introductie Thema 'Kunst verandert!'	24
Bijlage 4: Probleemstellingen	26
Bijlage 5: Begrippenlijst	27
Bijlage 6: Thematekst Kunst verandert!	40
Bijlage 7: Voorbeeld-examenvragen	41

VOORWOORD

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten. Bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computereexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoel in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is ook een hulpmiddel voor degenen die zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar **2027**. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2028 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2027 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2026 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd.

Een syllabus kan ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. J.H. (John) van der Vegt MPM

1 INLEIDING

Deze syllabus bevat een toelichting op de eindtermen in de examenprogramma's tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving havo voor zover die betrekking hebben op het centraal examen (CE). Ze dient kandidaten en docenten een houvast te bieden voor de voorbereiding op het centraal examen.

Om precies te weten waarover het CE kan gaan, is het van belang van de volgende documenten kennis te nemen:

- het *Examenprogramma havo tekenen / handvaardigheid / textiele vormgeving* waarin de examenstof beknopt wordt beschreven (zie bijlage 1);
- deze syllabus *tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving havo, syllabus centraal examen 2027*, waarin het examenprogramma nader wordt toegelicht (inclusief bijlagen).
- **de septembermededelingen van het CvTE.**

Vanaf 2027 geldt voor het centraal schriftelijk examen tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving (tehatex) havo het meerjarig thema *Kunst verandert!*

In bijlage 6 staan de themateksten van het examenthema *Kunst Verandert!* Deze bijlage is als apart document geplaatst op Examenblad.nl.

Voorbeeld-examenopgaven staan in bijlage 7 en worden los van de syllabus gepubliceerd en krijgen een plaats op Examenblad.

De hoofd- en paragraaftitels bij tekstpassages die gewijzigd zijn, zijn in deze syllabus geel gemarkeerd.

In deze syllabus, en met name in de beschrijving van het thema en de probleemstellingen, wordt gebruikgemaakt van mannelijke voornaamwoorden zoals "hij" en "zijn". Deze verwijzen niet uitsluitend naar mannen, maar zijn bedoeld als algemene aanduiding voor alle personen, ongeacht genderidentiteit.

2 TOELICHTING OP DE VERNIEUWDE SYLLABUS

2.1 AANLEIDING

De herziening en aanpassing van voorliggende syllabus tehatex havo (2027) is het gevolg van een wens uit het veld van vakdocenten. Op basis van de respons van docenten beeldende vakken op een vragenlijst bij de examens van 2023 kwam de behoefte naar voren om, net als bij vwo, in de syllabus voor havo een toelichting te hebben op de verschillende probleemstellingen in de vorm van een integraal uitgeschreven thematekst.

2.2 OPDRACHT AAN DE SYLLABUSCOMMISSIE

De opdracht aan de syllabuscommissie luidde voor havo:

1. het updaten en actualiseren van de syllabus wat betreft de beschrijving van het examenprogramma, de basisstof en de begrippenlijst;
2. het schrijven van de kunsthistorische teksten (themateksten met als thema **Kunst verandert!**);
3. het verzamelen, selecteren en beschrijven van geschikte beelden inclusief bronvermelding, waarbij de verdeling over de verschillende disciplines binnen tehatex in acht genomen wordt;
4. het bespreken van de kunsthistorische tekst (tekst inclusief beelden) en toetsen op haalbaarheid en uitvoerbaarheid in de onderwijspraktijk.

2.3 VERANTWOORDING EN UITWERKING VAN DE OPDRACHT

Conform de gestelde opdracht heeft de commissie in voorliggende syllabus tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving voor havo het volgende uitgewerkt.

- Het doel van de uitwerking van het thema is om docenten in staat te stellen onderdelen van de basisstof gericht en diepgaander te benaderen. Zoals in het voorwoord van deze syllabus is aangegeven: De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden.
- Elk jaar wordt in het examen aandacht besteed aan één periode van vóór 1800. Deze stofbeperking maakt een nog gerichtere voorbereiding op het CSE mogelijk en helpt overladenheid van het programma voorkomen.
- Vanaf het examenjaar 2027 geldt voor het CSE tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving havo het meerjarige thema **Kunst verandert!**
- Om het thema **Kunst verandert!** in de voorbereiding op het CSE gericht te benaderen, zijn probleemstellingen geformuleerd. Deze probleemstellingen fungeren als kapstok om de inhoud van het thema te verkennen.
- De syllabus havo 2027 bevat een uitwerking van deze probleemstellingen in de vorm van een thematekst (bijlage 6). Deze tekst omvat verschillende deelonderwerpen, invalshoeken en voorbeelden en vormt een invulling van en toelichting op (elementen van) de basisstof.
- De thematekst en de probleemstellingen zijn niet primair gericht op de leerlingen.
- Van leerlingen wordt niet verwacht dat zij de thematekst uit het hoofd kennen; de tekst is bedoeld als hulpmiddel om de (sub)thema's en bijbehorende inhoud te herkennen en te begrijpen.
- De thematekst **Kunst verandert!** is uitgewerkt in vier hoofdstukken. In elk hoofdstuk wordt een probleemstelling toegelicht, verkend en onderzocht. Hierbij wordt niet alleen vanuit chronologie gewerkt, maar vanuit een **transhistorische benadering** en een **meerstemmig en mondiaal perspectief**. Dit biedt ruimte om bijzondere dwarsverbanden te leggen en kunstwerken, stromingen, technieken, opvattingen en disciplines uit verschillende culturen en tijdvakken op prikkelende en uitdagende wijze te presenteren.
- Afbeeldingen van kunstwerken en andere bronnen vormen een belangrijk onderdeel van de thematekst. Deze zijn niet alleen illustratief bedoeld, maar vaak ook als aanjager van de inhoud of als verbeelding van de desbetreffende tekst.
- In het kader van de nieuwe syllabus en de beschrijving van het examenprogramma, zijn de basisstof en de begrippenlijst op bepaalde punten geactualiseerd. Deze zijn geel gemarkeerd.
- Bij dit examenprogramma worden enkele voorbeeld examenopgaven uitgewerkt. De voorbeelden worden separaat gepubliceerd op www.examenblad.nl.
- Zie voor een uitvoerige introductie op het thema en de probleemstellingen bijlage 3.

3 EXAMENSTOF VAN CENTRAAL EXAMEN EN SCHOOLEXAMEN

Het centraal examen (CE) heeft betrekking op domein A en bestaat uit een centraal schriftelijk examen. Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast. Het CvTE maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- de domeinen en sub domeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of sub domeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Domein	CE	moet in SE	mag in SE
Domein A: Vaktheorie			
Sub domein A1: Beschrijven, onderzoeken en interpreteren	X		X
Sub domein A2: Beschouwen	X		X
Domein B: Praktijk		X	
Domein C: Oriëntatie op studie en beroep		X	

Tabel 1 Examenstof tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving havo in CE en SE

4 SPECIFICATIE EXAMENSTOF

Dit hoofdstuk geeft in paragraaf 4.1 een toelichting op de eindtermen die betrekking hebben op het CE (domein A Vaktheorie). In 4.2 staat een toelichting op de stofbeperking van het centraal examen, met verwijzingen naar de daarvoor relevante bijlagen in deze syllabus. In paragraaf 4.3 wordt ingegaan op opbouw van het centraal examen en de manier waarop de eindtermen worden bevraagd.

4.1 TOELICHTING OP DE EINDTERMEN

In domein A staan de eindtermen:

1. Beschrijven, onderzoeken en interpreteren
2. Beschouwen

Sub domein A1 (Beschrijven, onderzoeken en interpreteren) Eindterm 1

De kandidaat kan het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, met gebruikmaking van kennis van en inzichten in de geschiedenis van de beeldende kunst:

- van de 19^e, 20^e en 21^e eeuw;
- vanaf het Romaans, voor zover relevant voor de kunst van de 19^e, 20^e en 21^e eeuw.

Wat wordt er van de kandidaat verwacht?

De kandidaat is in staat kenmerkende aspecten van de voorstelling en vormgeving van beeldend werk van kunstenaars, vormgevers en architecten te herkennen en te benoemen. Hij kan het werk beschrijven, onderzoeken en interpreteren. Daarvoor is nodig: kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst, architectuur en vormgeving en enige bekendheid met verschillende visies op deze gebieden. Verschillen in visie komen aan het licht bij vergelijkingen van kunst en cultuur in verschillende tijdperken. Met het oog op het huidige examenthema *Kunst verandert!* wordt een mondiaal perspectief gehanteerd. De vanzelfsprekendheid van het westers uitgangspunt wordt bevraagd door substantieel meer aandacht te besteden aan mondiale kunstvormen, perspectieven en invalshoeken.

Sub domein A2 (Beschouwen) Eindterm 2

De kandidaat kan twee- en driedimensionale beelden en vormen beschouwen en kan deze beschouwing verwoorden en/of verbeelden.

Onder beelden verstaan we in het kader van het CE werk van beeldende kunstenaars, vormgevers en architecten. Het beschouwen betreft formele en inhoudelijke aspecten van het werk. In deze eindterm gaat het om het kritisch beschouwen vanuit een bepaalde invalshoek en/of kwaliteit. Dat houdt in dat de kandidaat in staat is om op basis van onderzoek binnen subdomein A1 (beschrijven, onderzoeken en interpreteren) en vanuit verschillende standpunten (zoals die van de beschouwer, de kunstenaar, een bepaalde tijd en plaats) tot een onderbouwde argumentatie te komen. De kandidaat heeft de vaardigheid om hier verslag van te doen.

4.2 STOFBEPERKING

De stofbeperking is bedoeld om docenten hun leerlingen gericht te kunnen voorbereiden op het centraal examen.

Het examenprogramma voor havo tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving (zie ook [bijlage 1](#)) wordt in de syllabus verder gespecificeerd aan de hand van

- de basisstofomschrijving ([bijlage 2](#))
- de introductie op het thema ([bijlage 3](#)) en de probleemstellingen ([bijlage 4](#))
- de begrippenlijst ([bijlage 5](#))
- de themateksten ([bijlage 6](#))

Het thema fungeert als een lens waardoor de kunstgeschiedenis wordt benaderd. Voor het examenjaar 2027 en de daaropvolgende jaren is gekozen voor het thema *Kunst verandert!*. Het thema omvat meer dan alleen (meer) aandacht voor het mondiale perspectief, maar ook veranderingen in wetenschap en techniek, de context van kunst die verandert en hoe het denken over kunst verandert.

De probleemstellingen in de thematekst (bijlage 6) bieden docenten houvast om het thema verder te verdiepen, te structureren en te verbinden met de basisstof. Jaarlijks worden, door CvTE in de septembermededeling, eventuele veranderingen aangegeven.

Het examen heeft betrekking op de periode van romaans tot heden, met nadruk op de periode vanaf 1800. Kunst, architectuur en vormgeving vanaf het neo-classicisme in de 19de eeuw komen derhalve in het examen aan de orde.

Elk jaar wordt in het examen aandacht besteed aan één periode van vóór 1800. Hieronder volgt het overzicht per examenjaar:

Examenjaar	Periode vóór 1800
2027	renaissance
2028	barok
2029	middeleeuwen
2030	renaissance

Tabel 2: Overzicht periodes vóór 1800 per examenjaar

Voor het CSE dient de kandidaat de stof te beheersen zoals aangegeven in het examenprogramma en gespecificeerd in de syllabus. Over het algemeen geldt dat de inhoud van het centraal examen herkenbaar en uitdagend is voor leerlingen, dat wil zeggen de inhoud sluit zo veel mogelijk aan bij de leefwereld en het abstractievermogen van de havo-leerling. Kenmerkend voor het havo examen is dat het beeld centraal staat, en het examen betrekking heeft op meerdere beeldende disciplines: schilderkunst, beeldhouwkunst, textiele vormgeving, architectuur, audiovisuele vormgeving en nieuwe media.

4.3 TOELICHTING OP OPBOUW EN BEVRAGING

In deze paragraaf wordt ingegaan op de opbouw van het centraal examen en de manier waarop de eindtermen worden bevraged.

4.3.1 Opbouw

Het examen bestaat uit meerdere opgavenblokken.

Een opgavenblok of een set van vragen begint vaak met een inleiding, waarin kunstenaar, titel en jaar van ontstaan van het (eerste) kunstwerk wordt gegeven. Daarna volgen beschouwende vragen die relevant zijn voor de onderliggende probleemstelling van het blok. De probleemstelling hangt vaak samen met het thema van het examenjaar.

Gaandeweg wordt steeds meer relevante informatie gegeven en wordt toegewerkt naar inzichten. Indien relevant komen vragen naar materiaal, techniek en functie aan bod.

Waar mogelijk worden kunsthistorische vragen gesteld.

Vaak sluit een blok af met een concluderende vraag, een standpuntvraag en/of wordt het besproken werk in een culturele, maatschappelijke of persoonlijke context geplaatst.

4.3.2 Bevraging met voorbeelden

Onderstaande voorbeelden zijn afkomstig uit eerdere examens en zijn illustratief voor de wijze van bevraging in de komende examens met het thema **Kunst verandert!**

Wat stelt het voor?

De eerste vraag van een opgavenblok dient ter introductie van een kunstwerk of onderwerp. Een vraag over de **voorstelling** bijvoorbeeld, is een manier om de kandidaat het hele beeld goed te laten bekijken.

Bijvoorbeeld:

Bij een pagina uit de graphic novel *Persepolis* van de Iranese kunstenaar Marjane Satrapi waarin het leven tussen twee werelden, de westerse en de Arabische, wordt verbeeld (CSE 2023-1):

Beschrijf aan de hand van de voorstelling het verschil tussen de twee werelden die Satrapi verbeeldt.

of over het schilderij van Rembrandt van Rijn *Het joodse bruidje* (CSE 2018-2):

Rembrandts schilderij toont de intimiteit van de liefde.

Geef aan hoe je dat kunt afleiden uit de voorstelling.

Hoe is de voorstelling vormgegeven?

Bij Rembrandt zou de volgende vraag kunnen gaan over hoe de **vormgeving** die intimiteit versterkt. Bij vormgeving komen beeldende aspecten aan bod, zoals kleur, licht, ruimte, vlak, vorm, textuur, compositie en ritme.

In het voorbeeld van *Het joodse bruidje* (CE 2018-2):

Beschrijf twee manieren waarop de vormgeving de intimiteit versterkt.

In dit geval spelen de aspecten kleur, licht en compositie een rol.

Een ander voorbeeld over vormgeving maar dan met betrekking tot het proces is de vraag over *The Drinking Piece* van Gilbert & George (CE 2023-1)

*In eerste instantie wekt het werk de indruk dat het kunstenaarsduo zelf dronken was bij het maken van de opname. Beschrijf twee aspecten van de **vormgeving** waardoor de indruk van dronkenschap (van de fotograaf) ontstaat.*

Nog een vraag over vormgeving, maar dan gericht op textiel, een tapijt met de voorstelling van een landschap (CSE 2024-1):

De Argentijnse kunstenaar Alexandra Kehayoglou heeft geprobeerd de variatie in het landschap te verbeelden.

*Beschrijf twee aspecten van de **vormgeving** die bijdragen aan de variatie in het landschap.*

Over **vormgeving** en een beetje kennis van de **kunstgeschiedenis** gaat de vraag over het affiche van Toulouse-Lautrec (CE 2017-1):

Noem twee aspecten van de vormgeving van het affiche voor de salon des Cent waaruit die invloed van Japanse prentkunst blijkt.

Vragen die regelmatig terugkeren in het examen zijn vragen over het doel of effect dat een kunstenaar of vormgever wil bereiken met zijn werk. Aspecten van de **voorstelling** en de **vormgeving** zijn dan toegespitst op het bereiken van dat doel of effect. Dit komt aan de orde in de vraag over het affiche van Anthon Beeke (CE 2017-1):

Het affiche van Beeke trekt op een slimme manier de aandacht van de beschouwer.

Geef twee verschillende manieren waarop dit affiche de aandacht probeert te trekken.

Een voorbeeld van een vraag over **licht** in *Narcissus* van Caravaggio (CE 2018-1):

Geef aan op welke nieuwe manier Caravaggio hier licht weergeeft.

Een bijzondere vorm van dieptewerking is **illusionisme**, dat vaak samenhangt met de **voorstelling**.

Over het fresco van Ghirlandaio in de eetzaal van een klooster (CE 2017-2):

Het fresco met het laatste avondmaal is te zien als een illusionistische uitbreiding van deze eetzaal.

Beschrijf drie aspecten van het fresco die bijdragen aan de illusie van ruimtelijke uitbreiding van de eetzaal.

Vragen over **compositie** komen veel voor in het examen.

Bijvoorbeeld:

Over Caravaggio en het spiegel-effect in zijn schilderij *Narcissus* (CE 2018-1).

Leg met twee voorbeelden uit hoe de compositie dit spiegel-effect versterkt.

Over een portret dat Goya maakte van de koninklijke familie, waarin hij de koningin weergeeft als de machtigste persoon (CE 2016-1):

De compositie van het schilderij lijkt dat aan te geven.

Beschrijf twee aspecten van de compositie die daaraan bijdragen.

Dynamiek of beweging is een effect van de manier waarop beeldende aspecten worden toegepast.

Bijvoorbeeld bij het schilderij van Rubens (CE 2018-2):

Rubens schildert een heel dynamisch jachttafereel. Die indruk van dynamiek bereikt hij onder andere door de compositie.

Beschrijf de manier waarop de compositie bijdraagt aan die sterke dynamiek.

Beeldende aspecten gecombineerd met een beetje kunstgeschiedenis én inzicht

Een voorbeeld van een combinatievraag is die over de bruidsjurk van Viktor & Rolf. In de inleiding op de vraag wordt gegeven dat de modeontwerpers zich hebben laten inspireren door de kunstgeschiedenis.

Geef drie kenmerken van het kubisme die je ziet in de jurk, en geef per kenmerk aan op welke manier het is toegepast. (CE 2017-1)

Dit is een voorbeeld van een gelaagde vraag, die niet alleen een beroep doet op kennis van het kubisme (kenmerken zoals geometrische vormen, fragmentatie, eenheid in kleur), de kandidaten moeten die kenmerken nog afleiden uit een hedendaags modeontwerp. Dat kan niet zonder een goede bestudering van de beeldende aspecten (kleur, vorm, textuur, ritme).

Materiaal, techniek en hanteringswijze

Met betrekking tot de **schilderkunst** worden de belangrijkste technieken (als fresco, olieverf en aquarel) bekend verondersteld. Ook teken- en grafische technieken vallen onder tweedimensionale kunst.

Voorbeeld over **fresco** (CE 2017-2):

Diego Rivera hanteerde de 'buon' (natte) frescotechniek. Bij deze techniek is het belangrijk dat de kunstenaar van tevoren het ontwerp goed overdenkt en vastlegt.

Leg uit waarom het bij deze techniek belangrijks is dat het ontwerp van tevoren vastligt.

Voorbeeld aan de hand van een **glas-in-loodraam** in Chartres (CE 2016-2):

Om een voorbeeld in glas in lood te maken moest een aantal technische problemen worden opgelost. Bekijk afbeelding X.

Noem drie van deze technische problemen. Geef ook steeds aan hoe elk probleem is opgelost.

Er kan ook naar het **beeldende effect van materialen** worden gevraagd, zoals bij het tapijt gemaakt van ijsparasolletjes (CE 2018-1):

Noem twee kenmerkende eigenschappen van het ijsparasolletje, en geef per kenmerkende eigenschap aan welk spectaculair effect daarmee wordt bereikt (in dit tapijt).

Of over de **voordelen van een nieuwe techniek**, het 3D-printen, zoals bij de textielontwerpen van Iris van Herpen (CE 2017-1):

Noem voor de modevormgeving twee voordelen van deze 3D-[print]techniek ten opzichte van [werken in] textiel.

De betekenis (inhoud) van een kunstwerk

Voorstelling, vormgeving en expressie (in de zin van werking of zeggingskracht als gevolg van voorstelling en/of vormgeving) leiden naar de betekenis (inhoud) van een werk.

Bijvoorbeeld:

Over de reden waarom een opdrachtgever zichzelf in een **voorstelling** laat afbeelden in de nabijheid van Maria, zoals Giotto's fresco voor de Scrovegni-kapel (CE 2017-2):

Leg uit wat Enrico Scrovegni wilde bereiken door zichzelf op deze manier af te laten beelden op het fresco in de kapel.

De kunsthistorische en/of de culturele en/of maatschappelijke context kan van invloed zijn op de betekenis die aan een werk wordt toegekend.

Bijvoorbeeld:

Aan de hand van een renaissance fresco en een hedendaags kunstwerk met aandacht voor klimaatproblematiek (CE 2024-1)

Kehayoglou verbeeldt landschappen die door toedoen van de mens verloren dreigen te gaan Gozzoli verbeeldt het landgoed van De' Medici en Kehayoglou een rivierengebied in Argentinië.

De betekenis van het landschap verschilt tussen beide werken.

Geef aan wat de betekenis van het landschap is in:

- het fresco van Gozzoli
- het tapijt van Kehayoglou.

Hier kan ook een meningsvraag uit voortvloeien zoals deze (CE 2024-1):

Door middel van kunst proberen de tentoonstellers het publiek na te laten denken over onderwerpen zoals klimaatverandering en de maakbaarheid van de wereld.

Ben je van mening dat kunsttentoonstellingen zoals 'Schurend Paradijs' in Amersfoort geschikt zijn om bij te dragen aan het doel van de tentoonstellers? Ondersteun je mening met een argument.

Of over de verschillende betekenissen van een bepaald motief of voorstelling in de kunstgeschiedenis, zoals de voorstelling van de ark van Noach (CE 2019-1):

Leg het inhoudelijke verschil uit tussen de miniatuur met de ark van Noach en het werk van de Chinese kunstenaar [Guo-Qiang liet een oude vissersboot met replica's van dieren over een vervuilde rivier varen]

Of over het thema vergankelijkheid zoals in *Sticky Water* van Claire Harvey (CE 2019-2):
Sticky Water zou je kunnen interpreteren als een werk over de vergankelijkheid van de mens. Leg deze interpretatie uit aan de hand van de voorstelling en de vormgeving.

Kunstgeschiedenis

Bij kunsthistorische vragen wordt vaak de stijl of de stroming gegeven en moet de kandidaat aangeven welke kenmerken daarvan in het kunstwerk te zien zijn.

Bijvoorbeeld:

Over het Maritiem Museum in Rotterdam (CE 2017-1):

Het gebouw past in de traditie van het modernisme, omdat het gemaakt is van beton, glas en staal.

Noem nog drie kenmerken van modernistische architectuur die je terugvindt in het exterieur van het museum.

Maar kunsthistorische kennis en/of begrip wordt ook via specifieke aspecten getoetst.

Bijvoorbeeld:

Over de **ruimteweergave** in een bronzen reliëf uit de vroege middeleeuwen (CE 2019-2):

De manier waarop de ruimte in dit bronzen reliëf is weergegeven, is kenmerkend voor de vroege middeleeuwen.

Toon dit aan met twee voorbeelden.

Over de plafondschildering met virtuoze **licht-donkereffecten** waarmee een kerk in Rome indruk wil maken op de beschouwers (CE 2018-1):

Beschrijf nog twee kenmerken waarmee de barokke schildering indruk maakt op de beschouwer, en geef de reden waarom de katholieke Kerk de gelovigen op deze wijze wil verleiden.

Over een schilderij, *De triomfator*, van Lucebert (CE 2016-2) en **inhoud**:

Het is een schilderij uit 1968, dat goed aansluit bij de tijd waarin het gemaakt is. Leg aan de hand van de inhoud van dit werk uit waarom het aansluit bij de maatschappij van de jaren zestig

Functie

Kunstwerken hebben soms specifieke functies waarnaar gevraagd kan worden.

Bijvoorbeeld:

Over de glas-in-loodramen die Joost Swarte maakte 'over het leven van een boek' voor een bibliotheek gevestigd in een voormalige kerk (CE 2017-1):

Leg uit hoe Swarte met zijn werk op deze plek aansluit bij de educatieve functie van glas-in-loodramen in kerken.

Of over de drinkfles de Dopper (CE 2019-1):

De fles bestaat uit drie delen: het grote blauwe deel, het witte deel en de blauwe dop. Dit systeem heeft voordelen voor de gebruiksfunctie.

Noem drie voordelen van dit systeem voor de gebruiksfunctie.

Meningsvragen, en standpunts- of beweringsvragen

Bij een **meningsvraag** wordt van de kandidaat verwacht dat hij of zij op basis van een kritische beschouwing van het kunstwerk zich een mening vormt en deze kan onderbouwen met een of meer argumenten. Zie ook het eerder genoemde voorbeeld over de tentoonstelling 'Schurend Paradijs'.

Bijvoorbeeld over het schilderij *Bad Dad* van Michael Zavros en het onderwerp narcisme dat in dit werk wordt aangeroerd (CE 2018-1):

Bad Dad is een zelfportret. Zavros schilderde zichzelf.

Ben je van mening dat dit gegeven de narcistische lading van het werk juist versterkt of verzwakt? Geef een argument voor je mening.

Bij een **standpunts- of beweringsvraag** wordt van de kandidaat verwacht dat hij of zij relevante argumenten aandraagt ter ondersteuning of weerlegging van een bepaalde stelling of bewering.

Onderstaande beweringsvraag doet daarbij een beroep op algemene kennis van cultuur en feminisme (CSE 2023-1):

Stelling: Het werk op afbeelding 6 - een fotomontage van Marianne Brandt - is te zien als een kritisch commentaar op de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Geef een argument ter ondersteuning van deze stelling. Betrek de titel van het werk in je argumentatie.

5 HET CENTRAAL EXAMEN

5.1 ZITTINGEN CENTRAAL EXAMEN

Raadpleeg hiervoor Examenblad, www.examenblad.nl

5.2 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT

Voor dit examen is geen vakspecifieke regel vastgesteld.

5.3 HULPMIDDELEN

Raadpleeg hiervoor Examenblad, www.examenblad.nl

6

GEBRUIKSAANWIJZING BIJ DE SYLLABUS

Algemene opzet examen

1. Vanaf 2027 geldt het meerjarige examenthema Kunst verandert! voor het centraal examen (CE) tehatex havo.
2. Het centraal examen bestaat uit een schriftelijk examen (CSE) en richt zich uitsluitend op domein A (vaktheorie): beschrijven, interpreteren en beschouwen van beeldende kunst.
3. Elk examenjaar behandelt ook één vaste periode van vóór 1800; in 2027 is dat de renaissance.
4. Domein B (praktijk) en C (oriëntatie op studie en beroep) vallen onder het schoolexamen (SE) en maken geen deel uit van het CE.

Thema en probleemstellingen

5. Het thema Kunst verandert! is uitgewerkt aan de hand van vier probleemstellingen die fungeren als inhoudelijk kader.
6. De probleemstellingen richten zich op inclusie, technologische ontwikkelingen, veranderende context en een verschuivend kunstbegrip.
7. Het thema wordt benaderd vanuit een transhistorisch, meerstemmig en mondiaal perspectief dat westerse vanzelfsprekendheden bevraagt.
8. Zowel klassieke als hedendaagse kunst, uit zowel het Mondiale Noorden als Mondiale Zuiden, krijgen een plek binnen het examenthema.

Gebruik van de themateksten (bijlage 6)

9. De themateksten in bijlage 6 zijn geschreven voor docenten, bedoeld als inhoudelijke verrijking en inspiratiebron voor het lesgeven.
10. Leerlingen hoeven deze teksten niet te kennen, maar moeten de besproken thema's en voorbeelden kunnen herkennen en toepassen.
11. Afbeeldingen in de themateksten dienen als inhoudelijke aanjagers om te gebruiken in de lespraktijk.
12. De thematekst is opgebouwd rond de probleemstellingen en nodigt uit tot verdieping, reflectie en het leggen van dwarsverbanden.

Toetsing en voorbereiding

13. Het examen bestaat uit opgavenblokken met beeldmateriaal en vragen over voorstelling, vormgeving, betekenis en context.
14. De syllabus bevat toelichtingen bij vragen uit eerdere examens die illustratief zijn voor de opbouw en vraagstelling in het examen.
15. Voorbeeld-examenopgaven worden los gepubliceerd op Examenblad.nl en sluiten inhoudelijk aan bij het thema en de probleemstellingen.
16. Docenten wordt aangeraden jaarlijks in september Examenblad.nl te raadplegen voor updates, voorbeeldopgaven en de losse publicatie van de thematekst.

BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA

Examenprogramma tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving havo

HET EINDEEXAMEN

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A Vaktheorie

Domein B Praktijk

Domein C Oriëntatie op studie en beroep

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op domein A.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

Het CvTE maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- a de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- b indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- c indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vak onderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

DE EXAMENSTOF

Domein A: Vaktheorie

Subdomein A1: Beschrijven, onderzoeken en interpreteren

- 1 De kandidaat kan het beeldend werk van kunstenaars en vormgevers beschrijven, onderzoeken en interpreteren, met gebruikmaking van kennis van en inzicht in de geschiedenis van de beeldende kunst:
 - van de 19e, 20e en 21e eeuw;
 - vanaf het romaans, voor zover relevant voor de kunst van de 19e, 20e en 21e eeuw.

Subdomein A2: Beschouwen

- 2 De kandidaat kan twee- en driedimensionale beelden en vormen beschouwen en kan deze beschouwing verwoorden en/of verbeelden.

Domein B: Praktijk

- 3 De kandidaat kan gestructureerde probleemstellingen met betrekking tot zowel autonome als toegepaste beeldende kunst en vormgeving onderzoeken en de daaruit ontwikkelde ideeën in een beeldende verwerking uitvoeren, daarbij beeldende middelen aanwenden in een doelgericht werkproces, en het werk zo presenteren dat de beschouwer inzicht krijgt in het werkproces.

Domein C: Oriëntatie op studie en beroep

BIJLAGE 2: BASISSTOFOMSCHRIJVING

In deze bijlage is de opbouw weergegeven in:

- periodes met bijbehorende stijlen en stromingen
- accenten
- relevante invalshoeken

1000-1400

- romaans
- gotiek

accenten:

- kerken en kloosters
- Christelijke iconografie: schepping, zondeval, het leven van Christus, laatste oordeel (in beeldhouwkunst, glas-in-lood en schilderkunst)
- ontwikkeling van vroege naar late schilder- en beeldhouwkunst (altaarstukken, fresco's en miniaturen, reliekhouders)

invalshoeken:

- centrale positie van het geloof en de macht van de kerk
- de Bijbel staat centraal
- schoonheid als openbaring van het goddelijke
- de invloed van (de macht van) kerk en adel op de kunst
- werken binnen de traditie (in plaats van originaliteit)
- de Kerk als opdrachtgever
- de kunstenaar als ambachtsman; gilden
- contacten met het Nabije Oosten, handel en pelgrimstochten; kruistochten
- kloosters als centra van kennis; manuscripten

wetenschap en techniek:

- kloosters als centra van kennis; manuscripten
- bouwkunst: skeletbouw, glas-in-lood

1400-1600

- vroeg renaissance
- hoog renaissance
- maniërisme
- kennis van de klassieken, voor zover van toepassing op de renaissance

accenten:

- Italië, wedergeboorte van de klassieken
- de invloed van opdrachtgevers zoals de adel, bankiers (Medici)
- schilderkunst en beeldhouwkunst in Noord-Europa

invalshoeken:

- opkomst van het humanisme
- schoonheid als eenheid van delen: harmonie, maatvoering, orde (proportieleer)
- belang van de kerk; wereldlijke machthebbers; opkomst rijke burgerij als nieuwe opdrachtgevers
- de veranderende positie van de kunstenaar, van ambachtsman naar homo universalis
- (handels)contacten met de Arabische wereld (Venetië, Cordoba)

wetenschap en techniek:

- boekdrukkunst en grafiek; olieverf; fresco
- beeldhouwkunst: ontwikkeling van vrijstaande (ruiter)standbeelden
- bestuderen van de klassieken
- eigen onderzoek van de werkelijkheid (perspectief, anatomie, natuur)

1600 - 1750

- barok: Italiaanse barok en Noord-Europese barok
- rococo
- Hollands classicisme

accenten:

- contrareformatie als reactie op de reformatie
- burgerlijke cultuur in Nederland; burgerij als opdrachtgever
- hofcultuur (paleizen, villa's en tuinen)

invalshoeken:

- kunst ter lering en vermaak (verborgen symboliek)
- kunst moet imponeren: virtuositeit (trompe l'oeil), dynamiek, het theatrale
- kunst als vervolmaking van de natuur (tuinen van Versailles)
- kunst als uitdrukking van de absolute macht
- classicisme: klassieke schoonheid, reizen naar Italië (het oude Rome als voorbeeld)
- de vrije markt, het ontstaan van genres in de kunst
- de Kerk als opdrachtgever
- vorst (Lodewijk XIV) en adel als opdrachtgevers
- reizen-handel met Het Oosten: VOC (Chinees porselein, Delfts aardewerk), WIC, handel in tot slaafgemaakten; vergaren van rijkdom door imperialisme (bijvoorbeeld kunstschaten en naturalia)

wetenschap en techniek:

- empirisch onderzoek, camera obscura, anamorfosen
- verzamelingen, rariteitenkabinet

1750-1900

- neo-stijlen (neoclassicisme, neogotiek)
- romantiek
- realisme
- impressionisme
- symbolisme
- pointillisme
- post impressionisme
- art nouveau/jugendstil/modern style
- arts and crafts
- Europees perspectief: 'primitivisme'

accenten:

- de rol van de academie en de salon
- hang naar het verleden; aandacht voor eigen (nationale) identiteit; historieschilderkunst
- vlucht in het exotische, escapisme, oriëntalisme
- de romantiek: verheugd gevoel; kracht van de natuur
- idealisme versus realisme: verheerlijking versus harde werkelijkheid; en plein air schilderen

invalshoeken:

- gevoel tegenover rede
- kunst moet authentiek en origineel zijn
- kunst moet van zijn tijd zijn
- l'art pour l'art; bohémien
- herwaardering van het ambacht (middeleeuwen)
- Europees perspectief: 'oriëntalisme' en 'exotisme' (Japan)
- de rol van de academie (opleiding en waardering)
- opdrachtgever: de vrije markt, de staat koopt kunst
- het ontstaan van musea
- wereldtentoonstellingen

wetenschap en techniek:

- invloed van kleurtheorie op schilderkunst (divisionisme)
- invloed van de industriële revolutie op de kunst
- fotografie in relatie tot schilderkunst
- (industriële)architectuur: nieuwe constructiemethodes, prefab, gietijzer en glas, architect versus ingenieur

1900-1945

- kubisme
- futurisme
- expressionisme / fauvisme / 'primitivisme'
- dadaïsme'
- constructivisme
- surrealisme
- Bauhaus / De Stijl
- de moderne periode (modernisme / het Nieuwe Bouwen/ functionalisme)
- Amsterdamse school / expressionistische architectuur
- sociaal realisme; Entartete Kunst

accenten:

- abstractie
- de avantgarde, manifesten
- utopieën over een nieuwe maatschappij
- functionalisme, form follows function

invalshoeken:

- het nastreven van idealen (utopieën), het geloof in vooruitgang (avantgardisme), streven naar meer gelijkheid (socialisme)
- op zoek naar universele beeldtaal (abstractie, functionaliteit)
- Interesse van Europese kunstenaars in kunst uit Afrika en Oceanië, 'primitivisme'; ook aandacht voor 'volkskunst'
- kunst, spiritualiteit en abstractie
- kunst gerelateerd aan oorlog en industrialisering (de WOI, Russische Revolutie) kunst en sociaal engagement
- kunstgroeperingen / collectieven

wetenschap en techniek:

- kunst als experiment, kunstwerkplaats; Bauhaus
- architectuur: (beton)skeletbouw, standaardisatie en prefabricatie in sociale woningbouw, architectuur en natuur (expressionistische architectuur)
- fotografie (vooral in relatie tot surrealisme)

1945 - 1990

- abstract expressionisme, (colourfield painting, hardedge, action painting), Cobra
- popart; hyperrealisme; nouveau realisme, op art
- land art; minimal art; concept art;
- performance art; happening;
- videokunst en installatiekunst; environments
- fluxus; arte povera
- neo-expressionisme
- graffiti, street art, outsider art
- opkomst postmodernisme

accenten:

- na de WOII de Verenigde Staten in de voorhoede
- herwaardering Europa in de kunst vanaf de jaren zeventig
- de moderne **periode** en de postmoderne **periode**
- vervagen van grenzen (tussen kunstdisciplines, hoge- en lage cultuur, kunst en werkelijkheid)

invalshoeken:

- invloed van de massamedia, massacultuur en consumptiemaatschappij op de kunst
- de moderne visie: het onderzoek naar de eigen discipline (fundament, concept, l'art pour l'art)
- de postmoderne visie: loslaten van oude esthetische waarden (authenticiteit, originaliteit en uniciteit); citeren, kopiëren, schijnwerkelijkheid
- de kunstenaar voert het werk niet alléén uit, participatie van het publiek
- engagement, activistische kunst
- de vrije markt, overheid, de verzamelaar
- de kunstenaar als ondernemer, manager, entertainer (sterstatus)
- **globalisering en wederzijdse beïnvloeding in de kunst**

wetenschap en techniek:

- reproductie, digitalisering
- invloed van nieuwe media (tv, video, computer) in de kunst

1990 – HEDEN

- Young British Artists
- neoconceptuele kunst
- ontmoetingskunst
- hypermodernisme (architectuur)
- traditionalisme (architectuur)
- deconstructivisme (architectuur)
- postkolonialisme
- Dutch design
- gender art

accenten:

- globalisering, het Westen als centrum verdwijnt, hybriditeit
- reacties op het postmodernisme: engagement, hypermodernisme, herwaardering ambacht
- grote internationale kunstmanifestaties
- kunst en onderzoek (proces, artist research)
- nieuwe media; digitalisering

invalshoeken:

- globalisering: nieuwe wereldmachten (China); postkolonialisme; migratie
- een mix van verschillende culturele invloeden in het kunstwerk (hybriditeit)
- aandacht voor de eigen of nationale identiteit (in een geglobaliseerde samenleving)
- reacties op het postmodernisme: rol van de kunst in de samenleving, (politiek)engagement, kunst als een vorm van onderzoek en proces (artistic research), nieuw traditionalisme en herwaardering van het ambacht
- nieuwe vormen van spiritualiteit
- de kunstenaar voert het werk niet alleen uit; samenwerking tussen kunstenaars
- kunst is interdisciplinair; kunst en design/mode als gelijkwaardige disciplines
- internet en de informatiemaatschappij (Big Brother, (schijn)werkelijkheid)
- digitalisering: computerkunst en -vormgeving
- invloed van de (kunst)handel, overheid als opdrachtgever, grote verzamelaars
- de kunstenaar als ondernemer, manager en entertainer
- belangrijke positie van internationale kunstmanifestaties (biënnales, Documenta)

wetenschap en techniek:

- digitale techniek als middel en onderwerp van kunst; kunstmatige intelligentie oftewel artificial intelligence (AI), verhouding mens, natuur en machine
- artistic research, de kunstenaar als wetenschapper, laboratorium
- de (toegepaste) kunst als laboratorium van wetenschappelijke en technische vernieuwing (duurzaamheid)
- herwaardering ambachtelijke technieken en technische vernieuwing

BIJLAGE 3: INTRODUCTIE THEMA 'KUNST VERANDERT!'

Vanaf het examenjaar 2027 geldt voor het CSE tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving havo het meerjarige thema **Kunst verandert!**

TOELICHTING

Bij het havo-examen vormt het thema een leidraad bij het construeren van de examenopgaven, wat zorgt voor meer samenhang binnen het examen. Het thema biedt daarnaast docenten een handvat om de examenstof in te kaderen. De uitwerking van het thema moet gezien worden als een handreiking voor de docent: gericht en diepgaander benaderen van de basisstof.

Om het thema **Kunst verandert!** in de voorbereiding op het CSE te verkennen, zijn er vier probleemstellingen geformuleerd ([bijlage 4](#)). Deze probleemstellingen fungeren als kapstok om de inhoud van het thema gericht te benaderen. De syllabus van tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving havo voor 2027 bevat een uitwerking van deze probleemstellingen in de vorm van een thematekst ([bijlage 6](#)). Deze tekst omvat verschillende deelonderwerpen, invalshoeken en voorbeelden en vormt een invulling van en toelichting op (onderdelen van) de basisstof.

Het thema *Kunst verandert!* is uitgewerkt in vier hoofdstukken, waar in elk hoofdstuk een probleemstelling wordt toegelicht, verkend en onderzocht. Hierbij wordt niet alleen vanuit chronologie gewerkt, maar ook vanuit een **transhistorische benadering** en een **meerstemmig en mondiaal perspectief**. Afbeeldingen van kunstwerken en andere bronnen vormen een belangrijk onderdeel van de thematekst. Deze zijn niet alleen illustratief bedoeld, maar vaak ook als aanjager van de inhoud of als verbeelding van de desbetreffende tekst.

Aanleiding en verantwoording van het thema *Kunst verandert!*

Kunst verandert voortdurend, van de manier waarop kunst wordt gemaakt, getoond, gewaardeerd en de manier waarop dit beschreven wordt in de kunstgeschiedenis. De ontwikkelingen in de kunst van de laatste tien jaar laten zien dat er een fundamentele verandering plaats vindt op al die niveaus: het maken en presenteren van en betekenis geven aan die kunst. Een die bijna haaks staat op de kunst uit de afgelopen eeuw(en). Die kunst(wereld) werd overwegend gecreëerd en gedomineerd door een westerse visie op de wereld, en was veelal in handen van witte mannen. Dit was een van de aanleidingen voor het nieuwe thema *Kunst verandert!* Om die reden opent het thema met *De kunstwereld wordt inclusief*, het onderwerp van hoofdstuk 1.

Hoewel we met het thema recht pogen te doen aan diversiteit en nieuwe perspectieven, is het roer niet volledig omgegooid. We blijven binnen de kaders van het examenprogramma en sluiten aan op de traditie binnen het schoolvak. Wat betreft het perspectief: we zijn ons bewust van onze standplaatsgebondenheid, het westers perspectief, de uitdaging is om ons hiertoe te verhouden. We kunnen ons verdiepen in andere manieren van kijken naar kunst en oog hebben voor andere kunstgeschiedenissen dan de Europese. Kunst en kunstgeschiedenis zijn een Europees of westers concept te noemen, het is dus maar de vraag of het mogelijk is om vanuit deze concepten (volledig) recht te doen aan 'kunst' en cultuur uit verschillende, andere tijden en gebieden. Gelukkig is de kunstgeschiedenis als academische discipline en als verhaal geen vaststaand gegeven, ze is in ontwikkeling. Hoe deze verandering eruitziet komt aan bod in de verschillende deelthema's. We hebben ervoor gekozen een divers aanbod van kunst te tonen: van mannelijke, vrouwelijke en andere kunstenaars. Van kunstenaar uit het Westen of Mondiale Noorden (West-Europa, Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw Zeeland, Japan, Zuid-Korea) en van kunstenaars uit het Mondiale Zuiden (Afrika, Azië, Australië en Zuid-Amerika). In enkele gevallen, zoals bij de invulling van hoofdstuk 2, is er bewust voor gekozen om veelal voorbeelden uit de Europese of westerse kunstgeschiedenis te bespreken.

Bij de uitwerking van het thema is gepoogd om zo specifiek mogelijke aanduidingen te hanteren als het gaat om geografische gebieden. Generieke termen als het Westen, westers, niet-Westers, Mondiale Noorden, Mondiale Zuiden worden toch soms gehanteerd. We realiseren ons dat deze begrippen hun beperkingen hebben, het zijn in de eerste plaats constructen. Verder zijn de grenzen van deze 'gebieden' niet helder en bovendien kan de grens van tijd tot tijd ook nog veranderen. Daarbij komt dat deze begrippen uitgaan van een tegenstelling en leiden tot denken in 'wij' tegenover 'de (onveranderlijke) ander', waarbij verschillen worden onderstreept en vaak ook gedacht wordt in hiërarchie.

In deze syllabus, en met name in de beschrijving van het thema en de probleemstellingen, wordt gebruikgemaakt van mannelijke voornaamwoorden zoals "hij" en "zijn". Deze verwijzen niet uitsluitend naar mannen, maar zijn bedoeld als algemene aanduiding voor alle personen, ongeacht genderidentiteit. Waar bijvoorbeeld 'de museumbezoeker' en 'zijn belevingswereld' staan, kan ook 'zij', 'die', 'hen' of 'diens' gelezen worden. We erkennen het belang van inclusieve taal en vragen de lezer deze begrippen ruim en meervoudig op te vatten.

DEELTHEMA'S

De kunstwereld wordt inclusief

Het verbreden van de traditionele, vaak witte en mannelijke kunstcanon naar een inclusiever en diverser perspectief is van groot belang om een eerlijker en vollediger beeld van kunst te krijgen. In Nederland tonen meerdere initiatieven deze verschuiving. Zo werd in maart 2020 het samenwerkingsverband 'Musea Bekennen Kleur' opgericht, waaraan inmiddels meer dan dertig musea deelnemen. Zij zetten zich in voor meer diversiteit en inclusie in musea. Het Rijksmuseum versterkte zijn inclusiviteitsbeleid met reflectie en dialoog om bewustwording en verbinding in de samenleving te bevorderen. Het Van Gogh Museum richt zich op toegankelijkheid voor diverse groepen, waaronder Amsterdammers met een biculturele achtergrond en bezoekers met een fysieke beperking. Deze initiatieven corrigeren historische onevenwichtigheden, sluiten beter aan bij de huidige mondiale samenleving en erkennen minderheidsgroepen.

Door kunst uit verschillende tradities en culturen te leren waarderen, wordt kennis verrijkt, reflectie gestimuleerd en empathie bevorderd. Bovendien blijkt een inclusieve kunstgeschiedenis inspirerend te zijn voor jonge kunstenaars en studenten. Het doorbreekt stereotypes en biedt nieuwe perspectieven, niet alleen voor examenkandidaten, maar ook voor docenten en examenmakers.

Kunst te midden van ontwikkelingen in technologie en wetenschap

Kunst verandert ook door technologische en wetenschappelijke ontwikkelingen. Door de geschiedenis heen hebben kunstenaars bijgedragen aan deze ontwikkelingen via onderzoek. Leonardo da Vinci combineerde kunst en wetenschap in zijn schetsen, terwijl Eadweard Muybridge fotografie gebruikte om beweging te bestuderen. Moderne kunstenaars, zoals David Hockney, gebruiken digitale technologieën zoals de iPad, vergelijkbaar met hoe impressionisten buiten schilderden dankzij de verftube. Tegelijkertijd reflecteren kunstenaars kritisch op technologie, bijvoorbeeld met AI-kunst en vraagstukken rond authenticiteit. Ook zetten zij technologie in voor duurzaamheid, zoals Libby Heaney's werk over klimaat en quantumcomputing. Deze interactie tussen kunst, wetenschap en technologie helpt de wereld te begrijpen, innovatie kritisch te evalueren en nieuwe mogelijkheden te verkennen.

Kunst in een veranderende context

De omgeving waarin kunst gemaakt of getoond wordt evolueert eveneens. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de verschillende omgevingen. Behalve in traditionele ruimtes zoals musea en kerken verschijnen kunstwerken in locaties zoals wijken, industriële ruimtes en publieke ruimten. Verder heeft kunst vanaf de twintigste eeuw steeds vaker een eigen omgeving opgeëist. Street-artprojecten transformeren buurten door sociale thema's aan te kaarten. Kunstwerken in unieke omgevingen, zoals een vrouwengevangenis op de Biënnale van Venetië, krijgen nieuwe betekenis en impact. Dit maakt kunst dynamisch, toegankelijk en participatief, en waarbij betekenis constant wordt heronderhandeld door ruimte, publiek en context.

Veranderend kunstbegrip

Het laatste hoofdstuk richt zich op de veranderende opvattingen over schoonheid, kunst en de rol van zowel de kunst als de kunstenaar in de maatschappij. De definitie van kunst evolueert eveneens continu. In de middeleeuwen was er nauwelijks onderscheid tussen kunst en ambacht. In de renaissance en barok werd dat onderscheid steeds duidelijker, terwijl de 18e eeuw 'schone kunsten' introduceerde. In de negentiende eeuw werd de autonome positie van de kunstenaar steeds belangrijker, en in de twintigste eeuw vervaagde de grens tussen kunst en het alledaagse in toenemende mate door avant-gardebewegingen en conceptuele kunst. Kunst reflecteert kunst ook sociaal en politiek engagement, zoals Picasso's 'Guernica'. Hedendaagse kunst integreert ambacht, duurzaamheid en maatschappelijke relevantie, wat resulteert in een breder, inclusiever kunstbegrip.

BIJLAGE 4: PROBLEEMSTELLINGEN

Onderstaande vier probleemstellingen horen bij het thema **Kunst verandert!**. De probleemstellingen kunnen worden ingekaderd door ze telkens te koppelen aan de periodes en onderwerpen zoals genoemd in de basisstofomschrijving. Raadpleeg voor de basisstofomschrijving [bijlage 2](#).

De vier probleemstellingen die hieronder zijn uitgewerkt, moeten in samenhang met elkaar worden gezien en gebruikt. Zij bieden uitdaging, richting en houvast binnen het examenthema **Kunst verandert!**.

Het examenthema gaat uit van een transhistorische benadering. Deze benadering plaatst kunstwerken uit verschillende tijden en contexten naast elkaar om parallellen, verschillen en grote thema's zoals macht, technologie of esthetiek te onderzoeken. Deze benadering maakt zichtbaar hoe tradities en betekenissen van kunstwerken door de tijd heen veranderen en hoe oude(re) en hedendaagse kunst een dialoog met elkaar aan kunnen gaan.

- **Probleemstelling hoofdstuk 1:** Hoe en waarom komen hedendaagse vraagstukken over diversiteit en kolonialisme tot uitdrukking in het werk van kunstenaars?
- **Probleemstelling hoofdstuk 2:** Hoe en waarom dragen kunstenaars met hun werk bij aan of reageren zij op uitvindingen en andere ontwikkelingen in technologie en wetenschap?
- **Probleemstelling hoofdstuk 3:** Hoe en waarom dragen veranderingen in de kunst bij aan de context waarin kunst wordt gemaakt, gepresenteerd en ontvangen?
- **Probleemstelling hoofdstuk 4:** Hoe en waarom veranderen in de kunst van de middeleeuwen tot nu opvattingen over schoonheid, over hoge en lage kunst en de functie van kunst en/of de rol van kunstenaar in de maatschappij?

Hieronder staan de hoofdstukken met probleemstellingen, inclusief de titels van de paragrafen. Elke paragraaf behandelt een deelonderwerp van de betreffende probleemstelling.

Probleemstelling: Hoe en waarom komen hedendaagse vraagstukken over diversiteit en kolonialisme tot uitdrukking in het werk van kunstenaars?	Probleemstelling: Hoe en waarom dragen kunstenaars met hun werk bij aan of reageren zij op uitvindingen en andere ontwikkelingen in technologie en wetenschap?	Probleemstelling: Hoe en waarom dragen veranderingen in de kunst bij aan de context waarin kunst wordt gemaakt, gepresenteerd en ontvangen?	Probleemstelling: Hoe en waarom veranderen in de kunst van de middeleeuwen tot nu opvattingen over schoonheid, over hoge en lage kunst en de functie van kunst en/of de rol van kunstenaar in de maatschappij?
Hoofdstuk 1: De kunstwereld wordt inclusief	Hoofdstuk 2: Kunst te midden van ontwikkelingen in technologie en wetenschap	Hoofdstuk 3: Kunst in een veranderende context	Hoofdstuk 4: Veranderend kunstbegrip
1.0 Inleiding	2.0 Inleiding	3.0 Inleiding	4.0 Inleiding
1.1 Uitsluitend voor mannen?	2.1 Technische en wetenschappelijke ontwikkelingen	3.1: Gebouwd voor de kunst	4.1 Kunst of ambacht, hoog of laag?
1.2: Een ander perspectief: 'oriëntalisme' en 'primitivisme'	2.2 Digitalisering	3.2: Kunst op zijn plek	4.2 Kunst en sociaal- en nieuw engagement
1.3: Kunst wereldwijd	2.3 Artistic research	3.3: Ontmoetingen en verhalen	4.3: Wie is de maker?
		3.4 Kunst van en voor iedereen	

BIJLAGE 5: BEGRIPPENLIJST

Bij de samenstelling van de begrippenlijst is niet gestreefd naar volledigheid, maar naar hanteerbaarheid. Onderstaande begrippen kunnen voorkomen in het examenthema en in de examens.

De begrippen zijn ondergebracht in categorieën. Om dubbelingen te voorkomen zijn de begrippen in de categorie geplaatst waarin ze het meest worden toegepast. De nieuwe begrippen zijn **geel** gearceerd.

KUNSTBESCHOUWING/BEELDASPECTEN**Compositie/ordening**

(hoofd)begrip	sub-begrip	discipline	havo	vwo
Compositie/ordening	asymmetrie	2D, 3D, architectuur	X	X
	centraal	2D, 3D	X	X
	diagonaal-	2D, 3D	X	X
	driehoeks-	2D, 3D	X	X
	dynamisch	2D, 3D	X	X
	harmonie	2D, 3D, architectuur	X	X
	horizontaal-	2D, 3D	X	X
	herhaling	2D, 3D	X	X
	overall-	2D	X	X
	symmetrie	2D, 3D, architectuur	X	X
	richting	2D, 3D, architectuur	X	X
	ritme	2D, 3D, architectuur	X	X
	verticaal	2D, 3D, architectuur	X	X
beeldvlak		2D	X	X
kader		2D	X	X
plaatsing		2D, 3D, architectuur	X	X
statisch		2D, 3D	X	X
uitsnede		2D	X	X
vlakverdeling		2D	X	X

Diepte / ruimte

(hoofd)begrip	sub-begrip	discipline	havo	vwo
perspectief	atmosferisch perspectief	2D	X	X
	centraal- perspectief	2D	X	X
	coulissewerking	2D	X	X
	horizon	2D	X	X
	kleurperspectief	2D	X	X
	kikvors- perspectief	2D	X	X

(hoofd)begrip	sub-begrip	discipline	havo	vwo
	lijnperspectief	2D	X	X
	overlapping	2D	X	X
	verdwijnpunt	2D	X	X
	verkorting	2D	X	X
	vogelvluchtperspectief	2D	X	X
afsnijding		2D	X	X
driedimensionaal		3D, architectuur	X	X
plans		2D	X	X
ruimte		3D	X	X
ruimtelijk		3D	X	X
ruimtesuggestie		2D	X	X
ruimtewerking		2D, 3D	X	X
scherptediepte		2D, 4D	X	X
standpunt		2D	X	X
stapeling		2D, 3D	X	X
plasticiteit / plastisch		2D, 3D	X	X
plat		2D	X	X
vervaging		2D	X	X

Textuur / materiaal

begrip	discipline	havo	vwo
egaal	2D, 3D	X	X
factuur	2D, 3D		X
pasteus	2D	X	X
spiegelend (oppervlak)		X	X
stofuitdrukking	2D	X	X
structuur	2D, 3D	X	X
textuur	2D, 3D, toegepast/design	X	X
transparant	2D, 3D, toegepast/design	X	X

Kleur

(hoofd)begrip	sub-begrip	havo	vwo
kleurencirkel	primaire kleuren	X	X
	secundaire kleuren	X	X
	tertiaire kleuren	X	X
	complementaire kleuren	X	X
kleurcontrasten	complementair	X	X
	warm-koud	X	X
kleurfamilie		X	X
kleurgebruik		X	X
monochroom		X	X
optische kleurmenging		X	X
primaire licht kleuren		X	X
tint		X	X
toon		X	X
verzadigde kleuren			X
zuivere kleuren		X	X

Licht

(hoofd)begrip	sub-begrip	discipline	havo	vwo
lichteffecten	clair-obscur	2D	X	X
	eigen schaduw	2D	X	X
	glimlicht	2D	X	X
	silhouet	2D	X	X
	slagschaduw	2D	X	X
	strijklicht	2D	X	X
	reflectie/reflecterend	2D	X	X
lichtrichting/lichtval	diffuus		X	X
	mee licht		X	X
	tegenlicht		X	X
	zijlicht		X	X
lichtsoort	kunstlicht		X	X
	natuurlijk licht		X	X

Lijn

(hoofd)begrip	sub-begrip	discipline	havo	vwo
lijn	lijndikte	2D	X	X
	lijnsoort	2D	X	X
	contour	2D	X	X
	lijnwerking	2D	X	X
	lineair / tekenachtig < > picturaal / schilderachtig	2D	X	X

Vorm

begrip	discipline	havo	vwo
abstract	2D, 3D, 4D	X	X
convex / concaaf	3D, architectuur		X
fragment		X	X
geabstraheerd	2D, 3D, 4D	X	X
gedeformeerd	2D, 3D	X	X
gedetailleerd		X	X
gefragmenteerd		X	X
geïdealiseerd	2D, 3D, 4D	X	X
geometrisch		X	X
gesloten vorm	2D, 3D	X	X
gestileerd	2D, 3D, toegepast/design	X	X
gestroomlijnd	3D, architectuur, toegepast/design	X	X
maatverhouding		X	X
proportie		X	X
massief	3D	X	X
open vorm	2D, 3D	X	X
organisch		X	X
restvorm	2D, 3D	X	X
schema		X	X
schematisch	2D, 3D	X	X
tweedimensionaal		X	X
vereenvoudigd	2D, 3D	X	X
volume	3D	X	X
vormcontrast	2D, 3D	X	X

begrip	discipline	havo	vwo
vormsoort	2D, 3D	X	X
vlak		X	X

MATERIALEN EN TECHNIEKEN

2D, tekenkunst

begrip	havo	vwo
arcering / arceren	X	X
houtskool	X	X
kalligrafie		X
krijtsoorten	X	X
pastel	X	X
schets / schetsen / schetsmatig	X	X
rubbing	X	X

2D, grafische technieken

begrip	havo	vwo
affiche	X	X
beeldmerk	X	X
bedrukken	X	X
druk: – diepdruk – hoogdruk – vlakdruk	X	X
ets	X	X
gravure	X	X
grafiek	X	X
houtsnede	X	X
kalligrafie		X
lay-out	X	X
linoleumsnede	X	X
litho / lithografie	X	X
logo	X	X
prent	X	X
reproductie	X	X
sjabloon/ sjabloneren	X	X
typografie	X	X

begrip	havo	vwo
zeefdruk	X	X

2D, schilderkunst

begrip	havo	vwo
acryl	X	X
aquarel	X	X
airbrush	X	X
collage	X	X
dekkend	X	X
fresco	X	X
gouache	X	X
gebrandschilderd glas	X	X
graffiti	X	X
illusionistisch	X	X
mengkleur	X	X
mixed media	X	X
olieverf	X	X
paneel	X	X
pasteus / impasto	X	X
pictogram		X
pigment	X	X
schilderij	X	X
schildertechnieken	X	X
tempera	X	X
toets matig	X	X

3D, beeldhouwkunst / textiel

begrip	havo	vwo
afgietsel	X	X
ambachtelijk	X	X
assembleren / assemblage	X	X
beeldhouwen	X	X
boetseren	X	X
borduren	X	X

begrip	havo	vwo
brons	X	X
constructie / construeren	X	X
gieten	X	X
giet mal	X	X
gips	X	X
glazuur	X	X
keramiek	X	X
klei	X	X
knopen	X	X
kunstlicht	X	X
kunststof	X	X
machinaal	X	X
mal	X	X
massaproductie	X	X
mixed media	X	X
mode(-accessoires)	X	X
modelleren	X	X
polychromeren	X	X
prototype		X
reliëf	X	X
sculptuur	X	X
sokkel	X	X
textiele werkvormen	X	X
(wand)tapijt	X	X
weven	X	X

4D, film / fotografie / multimedia

begrip	havo	vwo
algoritme		X
analoog	X	X
animatie	X	X
camerastandpunt	X	X
close up	X	X
commercial	X	X

begrip	havo	vwo
computeranimatie	X	X
computergame	X	X
content	X	X
decor	X	X
digitaal	X	X
digitale beeldbewerking	X	X
digitaliseren	X	X
documentaire	X	X
editen	X	X
ensceneren		X
film / filmen	X	X
foto / fotograferen	X	X
fotomontage	X	X
fotonegatief	X	X
fotoserie	X	X
game design	X	X
inzoomen / uitzoomen	X	X
loop	X	X
pixel	X	X
photoshoppen	X	X
polaroid	X	X
printen / 3d-printen	X	X
projectie	X	X
real time		X
reportage	X	X
scène	X	X
shot		X
videoclip	X	X
video installatie	X	X
videokunst	X	X
webdesign	X	X

ARCHITECTUUR

begrip	havo	vwo
aanzicht:	X	X
– bovenaanzicht		
– vooraanzicht		
– zijaanzicht		
absis		X
altaar	X	X
amfitheater		X
aquaduct		X
arcade	X	X
architraaf	X	X
atrium		X
basement		X
basiliek	X	X
beton (gewapend)	X	X
centraalbouw	X	X
cannelure		X
constructie	X	X
crypte		X
decoratie	X	X
dorische orde		X
dwarsbeuk	X	X
dwarsdoorsnede	X	X
dwarsschip	X	X
exterieur	X	X
facade	X	X
fries		X
fronton		X
galerij	X	X
gevel	X	X
gietijzer	X	X
interieur	X	X
ionische orde		X
kapel	X	X

begrip	havo	vwo
kapiteel	X	X
kathedraal	X	X
koepel	X	X
kolom	X	X
koor	X	X
kooromgang	X	X
korinthische orde		X
kroonlijst	X	X
kruisgewelf	X	X
kruisribgewelf	X	X
lengtedoorsnede	X	X
lichtbeuk	X	X
luchtboog	X	X
maquette	X	X
marmer	X	X
middelschip	X	X
minaret	X	X
mobiel / mobile	X	X
module (modulair)	X	X
monument	X	X
montage / monteren	X	X
moskee	X	X
narthex		X
ornament	X	X
pendentief		X
pijler	X	X
pinakel		X
plattegrond	X	X
portaal	X	X
prefab(ricage)	X	X
rib	X	X
rondboog	X	X
roosvenster	X	X

begrip	havo	vwo
rustica		X
spitsboog	X	X
skeletbouw	X	X
stedenbouw	X	X
steunbeer	X	X
straalkapel	X	X
systeembouw	X	X
timpaan	X	X
tongewelf	X	X
transept		X
travee		X
trionfboog		X
tuinarchitectuur	X	X
viering		X
vliesgevel	X	X
westwerk		X
zijbeuk	X	X
zijschip	X	X
zuil	X	X

KUNSTHISTORISCHE BEGRIPPEN

begrip	havo	vwo
AI, artificial intelligence	X	X
allegorie / allegorisch		X
anatomie	X	X
annunciatie		X
apocalyps		X
attribuut	X	X
augmented reality	X	X
aureool	X	X
authenticiteit		X
autonoom		X
buste / borstbeeld	X	X
canon	X	X

begrip	havo	vwo
cartoon	X	X
concept	X	X
connotatie		X
contrapost	X	X
design	X	X
discipline	X	X
en plein air	X	X
environment	X	X
esthetica		X
expressie / uitdrukking	X	X
figuurstuk	X	X
gender	X	X
genre(stuk)	X	X
graphic novel	X	X
happening	X	X
historiestuk	X	X
icoon / iconisch	X	X
iconografisch		X
iconologisch		X
illustratie	X	X
industriële vormgeving	X	X
installatie	X	X
karikatuur	X	X
kinetische kunst	X	X
kitsch	X	X
kostuum	X	X
manifest	X	X
mecenas / mecenaat		X
miniatuur	X	X
mixed media	X	X
mobiel(e) / mobile	X	X
Mondiale Noorden en Zuiden	X	X
monument	X	X

begrip	havo	vwo
monumentale kunst	X	X
moralistisch	X	X
mozaïek	X	X
mythologisch	X	X
narratief		X
objet trouvé	X	X
pastorale		X
performance	X	X
personificatie		X
postkolonialisme	X	X
prompt	X	X
readymade	X	X
realistisch / naturalistisch	X	X
reliek	X	X
reliëkhouders	X	X
remake	X	X
replica	X	X
serie / serieproductie	X	X
stilleven	X	X
symbool	X	X
tableau vivant	X	X
transhistorisch	X	X
trompe l'oeil	X	X
vanitas	X	X
verhalend	X	X
vrijstaand	X	X

BIJLAGE 6: THEMATEKST KUNST VERANDERT!

De tekst van **Bijlage 6** uit de Syllabus *tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving voor havo 2027* is in een apart document gepubliceerd op Examenblad.nl. De probleemstellingen worden uitgewerkt in vier afzonderlijke hoofdstukken. Aan het eind van elk hoofdstuk staan de afbeeldingen en aan het eind van het document bijlage 6 zijn per hoofdstuk noten opgenomen.

BIJLAGE 7: VOORBEELD-EXAMENVRAGEN

Voorbeeld-examenvragen worden als aparte bijlage geplaatst op Examenblad.

COLLEGE VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Het College voor Toetsen en Examens is namens de overheid verantwoordelijk voor de kwaliteit en het niveau van de centrale examens en toetsen in Nederland. Het heeft verschillende examens en toetsen onder zijn hoede.

cvte.nl

SAMEN BOUWEN WE AAN GOEDE TOETSEN EN EXAMENS

Centrale Eindtoets primair onderwijs: de eindtoets die de overheid aanbiedt aan leerlingen uit groep 8. De uitkomst is een advies voor het best passende brugklatype. Centraleeindtoetspo.nl

Centrale examens voortgezet onderwijs: het centrale deel van de eindexamens vmbo, havo of vwo. Het diploma geeft toegang tot passend vervolgonderwijs. Examenblad.nl

Staatsexamens voortgezet onderwijs: examens voor iedereen die individueel of op vso-scholen niet in staat is via het regulier voortgezet onderwijs examen af te leggen. Staatsexamensvo.nl

Centrale examens middelbaar beroeps-onderwijs: centrale examens Nederlandse taal en Engels voor studenten in het mbo. De uitkomst is onderdeel van het mbo-diploma. Examenbladmbo.nl

Staatsexamens Nederlands als tweede taal: examens Nederlandse taal voor iedereen die Nederlands niet als moedertaal heeft. Het diploma toont aan dat het Nederlands voldoende is voor werk of opleiding. Staatsexamensnt2.nl